
**«Мені б хотілося,
щоб Україна була державою,
яка будує нові правила життя
з іншими країнами в умовах
глобальних викликів» (І. Марков)**

УДК [39:[572:314.7]:001.891]-057.41.Марков(477)(092)
DOI <https://doi.org/10.15407/nz2023.02.273>

**СОЦІАЛЬНА АНТРОПОЛОГІЯ
ІГОРЯ МАРКОВА:
НЕЗАВЕРШЕНИЙ ШЛЯХ
(практика та теорія міграційних студій)**

Петро ЧОРНИЙ

ORCID ID <https://orcid.org/0000-0002-4521-9597>
кандидат історичних наук, старший науковий співробітник,
Інститут народознавства НАН України,
відділ соціальної антропології,
проспект Свободи, 15, 79000, м. Львів, Україна,
e-mail: p.chorniy@gmail.com

Данило СУДИН

ORCID ID <https://orcid.org/0000-0001-5648-0224>
кандидат соціологічних наук, доцент кафедри соціології,
Український Католицький Університет; науковий співробітник,
Інститут народознавства НАН України,
відділ соціальної антропології,
проспект Свободи, 15, 79000, м. Львів, Україна,
e-mail: dansudyn@gmail.com

Ганна ЗАРЕМБА-КОСОВИЧ

ORCID ID <https://orcid.org/0000-0003-3984-879X>
кандидатка соціологічних наук, наукова співробітниця,
Інститут народознавства НАН України,
відділ соціальної антропології,
проспект Свободи, 15, 79000, м. Львів, Україна,
e-mail: ganna.zaremba@gmail.com

У статті здійснено огляд основних етапів життя Ігоря Маркова, засновника та першого керівника Відділу соціальної антропології Інституту народознавства НАН України. Описано шлях його особистісного становлення. Головну увагу приділено аналізу наукового доробку вченого, передусім у сфері міграційних студій.

У своїх дослідженнях Ігор Марков поділяв твердження, що найважливішою рисою сучасних міграцій є перетворення світу окремих держав, економік і культур у *спільний соціальний простір*, чому активно сприяла глобалізація, а однією з головних характеристик нової епохи стали *транснаціональні міграції*. Тому він припускав, що сучасну українську міграцію можна виокремити в нову *п'яту хвилю міграції*, у порівнянні до чотирьох попередніх, започаткувавши, тим самим, наукову дискусію на цю тему.

Ключові слова: Ігор Марков, Відділ соціальної антропології, міграція, соціодинаміка, ідентичність, людина в русі, людина в дії.

Petro CHORNIY

ORCID ID <https://orcid.org/0000-0002-4521-9597>
PhD in History, Senior Research Fellow,
Institute of Ethnology, National Academy
of Sciences of Ukraine,
Department of Social Anthropology,
15, Svobody Avenue, 79000, Lviv, Ukraine,
e-mail: p.chorniy@gmail.com

Danylo SUDYN

ORCID ID <https://orcid.org/0000-0001-5648-0224>
PhD in Sociology,
Associate Professor at Sociology Department
Ukrainian Catholic University;
Research Fellow,
Institute of Ethnology, National Academy
of Sciences of Ukraine,
Department of Social Anthropology,
15, Svobody Avenue, 79000, Lviv, Ukraine,
e-mail: dansudyn@gmail.com

Hanna ZAREMBA-KOSOVYCH

ORCID ID <https://orcid.org/0000-0003-3984-879X>
PhD in Sociology, Research Fellow,
Institute of Ethnology, National Academy
of Sciences of Ukraine,
Department of Social Anthropology,
15, Svobody Avenue, 79000, Lviv, Ukraine,
e-mail: ganna.zaremba@gmail.com

**IHOR MARKOV'S SOCIAL ANTHROPOLOGY:
AN UNFINISHED PATH
(the practice and theory of migration studies)**

The article provides an overview of the life and work of Ihor Markov, the founder and first head of the Department of Social Anthropology at the Institute of Ethnology of the National Academy of Sciences of Ukraine. The path of his personal development is described. It was found out what influenced the formation of his worldview and scientific interests.

The main attention is paid to the analysis of the scientific output of the scientist, foremost in the field of migration studies, which Ihor Markov has been engaged in for over 20 years. He managed to form his own research optics, through which he perceived, analyzed and studied Ukrainian society on a daily basis, and most importantly, he viewed every Ukrainian as «*person in motion*» and «*person in action*» constantly changing.

In his researches Ihor Markov showed that the most important feature of modern migrations is the transformation of the world of individual states, economies and cultures into a common social space, which globalization actively contributed to and one of the most important characteristics of the new era has become *transnational migrations*. Based on this, he came to the conclusion that in modern Ukrainian migration, with its characteristic temporality, can be singled out into a new *fifth wave of migration*, compared to the previous four waves, thereby starting a discussion on this topic among migration researchers.

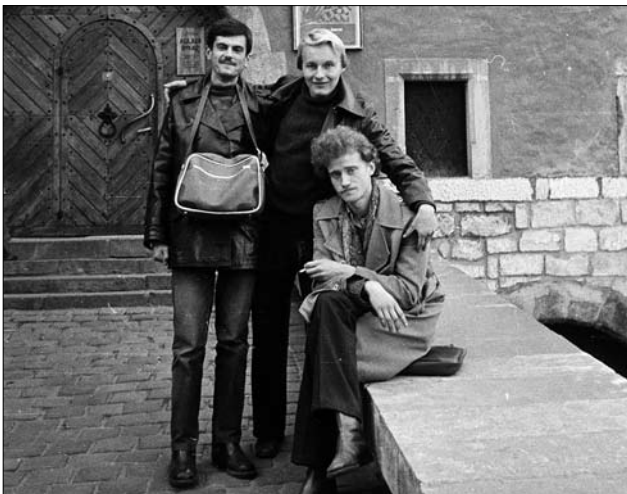
Keywords: Ihor Markov, Department of Social Anthropology, migration, sociodynamics, identity, man in motion, man in action.

Вступ. 21 червня 2023 року буде перша річниця, як відійшов у засвіти наш друг і колега Ігор Марков, кандидат історичних наук, старший науковий співробітник, засновник та перший завідувач Відділу соціальної антропології Інституту народознавства НАН України. Цього річ, 25 квітня, йому б виповнилося 60 років. Власне, цей випуск «Народознавчих зошитів» присвячуємо його пам'яті. У цій невеликій статті (фактично, науковому нарисі) хочемо пригадати, ким він був для наукової спільноти та який спадок залишив для колег і послідовників. З певністю можемо стверджувати, що основні наукові проекти Ігор Марков розпочав і провадив в колективі Інституту народознавства НАН України, до якого долучився в 2005 році. Саме в цій науковій інституції він сформувався як дослідник-гуманітарист, передусім як знаний фахівець з питань української трудової міграції та міграційної політики.

Проте на початку свого особистісного становлення Ігор Марков вважав себе перш за все політологом і ця професійна ідентичність залишалася в його самосприйнятті впродовж всього його життя. Навіть коли він лише побіжно займався політологічним аналізом українського суспільства, зосередившись на дослідницьких проектах у сфері міграції.

Основна частина. 1. Ігор Марков — засновник та перший керівник Відділу соціальної антропології Інституту народознавства НАН України.

Перш ніж потрапити до Інституту народознавства НАН України, Ігор Марков пройшов довгий шлях політологічної діяльності. Так, у 1985 році, піс-

Іл. 1. Ігор Марков з друзями зі Студентського Братства (зліва — Роман Ваврик, справа — Олександр Кривенко). Поч. 1990-х рр. Приватний архів І. Маркова

ля закінчення Львівського державного університету імені Івана Франка, він влаштувався в Інститут суспільних наук Академії наук УРСР (тепер Інститут українознавства імені І. Крип'якевича НАН України) на посаду старшого лаборанта сектору соціології, а згодом — наукового співробітника сектору політології та права. Виявилось, що про кращий час для політичного аналізу суспільства — як українського, так і загалом — радянського, — годі було й мріяти. Адже буквально через кілька років розпочалися нестримні трансформаційні суспільно-політичні процеси, що спричинилися до розпаду Радянського Союзу й утворення незалежної України, про що Ігор Марков зі своїми друзями мріяли ще зі студентських часів і до чого ідейно готувалися, організувавши, зокрема, підпільний студентський гурток, головним завданням якого було «створити ідеологію повалення радянської імперії і побудови незалежної Української держави через осмислення світової історії, філософії, культури» [1]. Ймовірно, саме в цей час, під час читання Аристотеля (його «Етики» та «Політики») й інших європейських філософів, в Ігоря Маркова формується інтерес до політології та, ширше, соціальної антропології, яку він розумів як галузь гуманітаристики, що досліджує людину та середовище її буття (іл. 1).

На початку 1990-х Ігорю Маркову вдалося побувати на стажуваннях в Українському вільному університеті у Мюнхені та в дослідному інституті Радіо Вільна Європа/Радіо Свобода. Саме там він навчився основам аналізу, ознайомившись із західними теоріями та методологічними підходами в гуманітарних студіях, що відкрило для нього «новий контекст бачень політики, громадянської діяльності й функціонування держави» [2]. Значну увагу він також приділив вивченню соціальних та політичних процесів, усвідомив важливість формування нових інституцій та нових структур у царині науки, передусім у гуманітарних дослідженнях. Набуті знання він одразу використав вдома, створивши разом з колегами наприкінці 1992 року Політологічний центр «Генеза», в якому вони вперше спробували застосувати західні теоретико-методологічні підходи до аналізу українського суспільства. Варто зауважити, що «Генеза» функціонувала поза офіційним університетсько-академічним середовищем й була однією з перших незалежних дослідницьких інституцій у царині ви-

Іл. 2. Серед інститутських колег на мітингу за підтримку української науки. Київ, 20 квітня 2016 р. Зліва — М. Балагурак, І. Марков, Г. Виноградська, С. Одинець, П. Чорній, Т. Куцир, Р. Кісь, О. Харчишин. URL: <https://www.facebook.com/photo/?fbid=1198315963512912&set=t.1582751819>

вчення політичних і соціальних трансформацій не лише у Львові, але й в Україні.

У 1995 році Ігор Марков залишає Інститут українознавства імені І. Крип'якевича НАН України й зосереджується на роботі в Політологічному центрі «Гене́за», має низку наукових стажувань за кордоном, зокрема в 1996 році відвідує Університет штату Коннектикут у США. Після повернення він продовжує брати участь у формуванні активної політики, ставши головним консультантом відділу дослідження проблем глобалізації та європейської інтеграції Національного Інституту проблем міжнародної безпеки при Раді Національної безпеки та оборони України. Крім того, у першій половині 2000-х років працював радником з політичних питань кількох голів Львівської обласної державної адміністрації.

Одразу після Помаранчевої Революції Ігор Марков почав працювати в Інституті народознавства НАН України, ставши науковим співробітником Відділу етнології сучасності, який спеціалізується передусім на дослідженні традиційної культури українців. Натомість наукові зацікавлення та дослідницькі проекти Ігоря Маркова стосувалися сучасних соціокультурних трансформацій українського суспільства. Така тематична розбіжність спонукала його та частину ко-

лективу в 2009 році сформувати в рамках цього відділу сектор етносоціальних досліджень, який об'єднав тих, хто займався міграційними (Ігор Марков, Оксана Іванкова-Стецюк, Оксана Годованська), жіночими й гендерними студіями, а також усно-історичними дослідженнями (Оксана Кісь, Марія Маєрчик). У цьому товаристві також був філософ і соціолінгвіст Роман Кісь. Згодом до сектору долучилися Світлана Одинець (з осені 2011 року) та Ганна Заремба-Косович (з листопада 2012 року).

З перших років праці в Інституті народознавства НАН України Ігор Марков виношував ідею створення окремого відділу, який би займався соціально антропологічними дослідженнями. Однак, через бюрократичну складність, цей процес був довготривалим і затягнувся на роки. Тому доводилося обмежувалися лише згаданим сектором етносоціальних досліджень. Врешті, цю справу вдалося довершити в жовтні 2013 року, коли у структурі Інституту з сектору постав новий Відділ соціальної антропології, що став першою в Україні науковою установою, що офіційно репрезентує цей напрям у гуманітаристиці. Ще до офіційного утворення, в лютому-березні того ж року, до його команди дослідників долучилися Данило Судин та Петро Чорній (іл. 2).

Головними завданнями відділу є здійснення фундаментальних наукових досліджень у сферах: міграції, трансформації соціокультурного простору в умовах глобалізації, повсякденні практики різних соціальних груп у специфічних культурно-історичних та соціально-економічних контекстах, проблеми етнічності, міжетнічні відносини та мультикультурні процеси кінця XIX — початку XXI століття, динаміка соціальних ідентичностей в регіональній, національній і транснаціональній перспективах, розвиток концептів справедливості й праці.

Як перший керівник та багаторічний ідейний натхненник створення Відділу соціальної антропології, Ігор Марков взявся за розробку програми, яка б стала своєрідною дорожньою картою нового підрозділу Інституту народознавства. Окрім того, що обговорення і осмислення програми було колективним процесом, найбільше йому в цьому допомагав, надихаючи ідейно та доповнюючи текстово, Роман Кісь, який був не лише близьким другом Ігоря Маркова, але й тим колегою, хто чи не найбільше вплинув на формування його ідей, світосприйняття та становлення як дослідника — соціального антрополога.

У програмі Відділу передусім було намагання відповісти на питання: що ж таке соціальна антропологія, що вивчає і, що не менш важливо, навіщо. Дискусії також тривали навколо того, чим ця дисципліна відрізняється від етнології та соціології, і чи тотожними є поняття «соціальна антропологія» та «культурна антропологія».

Відповідь дали таку, що соціальна антропологія досліджує людину через повсякденні відносини в соціальному середовищі в поточному та історичному часі. У полі уваги цієї галузі гуманітаристики також є соціальні спільноти, рухи та явища, вивчення соціодинаміки, соціальних структур та ідентичностей. Вагомими рисами цієї науки є дослідження мікросоціальних інтеракцій та загалом інтенсивні польові дослідження за допомогою методологій, що формуються на пограниччі багатьох дисциплін (етнології, історії, соціології, лінгвістики, психології, математики, інформатики, фізики та інших), а також формування самостійного методологічного інструментарію для кожного окремого дослідницького проекту.

Загалом, соціальна антропологія є відповіддю гуманітаристики на виклик універсалізації знань і гло-

балізації соціальних процесів. Різні галузі дисциплінарних знань є позначенням способів охоплення людським розумом і почуттями динаміки співбуття людини. Це твердження пов'язане з послідовною зміною співвідношення природи і соціуму в людській історії — від домодерного панування природного над соціальним, через рівновагу першого і другого в епоху модернізації — до постмодерного часу, для якого простір природи стає все більш соціальним простором. Відтак, співвідношення природного і соціального у формуванні ідентичностей, яке є традиційним полем етнології, у соціальній антропології набуває нового виміру.

У програмі Відділу соціальної антропології також виразилися основні дослідницькі зацікавлення Ігоря Маркова. Понад 20 років він вивчав сучасну українську міграцію. Саме міграційні студії були в центрі його наукових зацікавлень, що дали змогу йому сформуванню власну дослідницьку оптику, через яку він повсякденно сприймав, аналізував та вивчав українське суспільство, а головне — поглянути на кожного українця та українку як на **«людину в русі»** та **«людину в дії»**, що постійно змінюється. Він довго намагався випрацювати методологічний інструментарій, який би дозволив дослідити це явище, особливо в контексті світових, передусім загальноєвропейських, міграційних процесів. Намагаючись показати, що найважливішою її рисою є перетворення світу окремих держав, економік та культур у **спільний соціальний простір**, чому активно сприяла глобалізація. Адже концептуалізація глобалізації розкриває її онтологічний зв'язок із міграцією, а однією з найголовніших характеристик нової епохи, на його думку, стали **транснаціональні міграції**.

Ігор Марков вважав, що через **концепт «транснаціоналізму»** дослідники намагалися описати нові явища у міграційній практиці, які не можна було пояснити за допомогою класичних теорій міграції, оскільки транснаціональні мігранти створюють соціальні поля, що перетинають географічні, культурні і політичні кордони. Будучи включеними в більш, ніж в одну спільноту, вони, з одного боку, творять нові співтовариства, пов'язані з національними державами та їх кордонами, з іншого — культивують міцні соціальні мережі на наддержавному рівні. Тобто потоки новітніх мігрантів і міграційні системи фор-

мують окремі соціальні дійсності, що існують паралельно з державами та суспільствами і не підвладні їхньому визначальному впливу. У результаті це призводить до формування горизонтального простору спілкування і трансформації соціального часу. Таким чином, міграція поступово стає способом життя пересічної людини. Часові і просторові відстані між культурами, розмежування і бар'єри, які тривалий час забезпечували співіснування традиційних культур, усувають хвилі мігрантів, що раз-у-раз прибувають в ту чи іншу країну (державу) з різних куточків світу [3]. Екстраполюючи концепцію транснаціональних міграцій на український контекст, Ігор Марков приходив до висновку, що сучасну українську міграцію, з характерною для нею темпоральністю, можна виокремити в нову **п'яту хвилю міграції**, у порівнянні до чотирьох попередніх хвиль, перша з яких розпочалася ще в останній третині ХІХ століття. Проте цю гіпотезу він не встиг обґрунтувати в своїх текстах, зокрема у докторській дисертації, над якою працював в останні роки життя. Хоч кілька разів виголошував її на наукових семінарах та круглих столах [4].

Загалом наукова діяльність вченого складалася з кількох компонентів, одним з яких є теоретизування. Причому не йдеться про чисте теоретизування, оскільки воно вже межує або й перетворюється на філософію, але про теоретизування, яке тісно і напряму пов'язане з прикладними дослідженнями. Власне, цей зв'язок проявляється доволі просто — через пошук понятійних та ідейних концептів та системи тверджень, які б давали змогу виконувати два завдання одночасно: пояснювати вже зібраний емпіричний матеріал, а також допомагати проектувати та планувати майбутні наукові дослідження.

У міграційних студіях теоретичні пошуки Ігоря Маркова зосереджувалися довкола як методологічних, так і теоретичних проблем. Вони утворюють певний континуум, де питання методології, врешті-решт, але неминуче, переходять в питання теорії. Одним з них є задача **визначення величини міграційних потоків** з та до України. Державна статистика в цьому плані є дуже ненадійним джерелом, оскільки фіксує або перетини кордону, або тих іноземців та громадян України, які офіційно та легально оформили свій юридичний статус. У випадку іноземців йдеться про легалізацію свого перебування в Україні, у ви-

падку громадян та громадянок України — про офіційну зміну місця реєстрації. Обидва види даних є ненадійними. Перетини кордону дозволяють зафіксувати величину міграційних потоків тільки у випадку довго- та короткострокових міграцій. У цьому випадку мігрант чи мігрантка перетинають кордон і або не повертаються протягом тривалого проміжку часу (довготривала міграція), або доволі швидко повертаються (короткотривала міграція). Втім, існує ще й третій тип міграції — **циркулярна**, тобто міграція, яка нагадує рух ткацького човника, а тому за нею також закріпилася напівофіційна назва «човникової міграції». В цьому випадку мігрант чи мігрантка виїжджають з країни походження до країни призначення на короткий проміжок часу, а далі повертаються до країни походження, але також на доволі короткий проміжок часу — і знову починають свій цикл міграції. За таких умов один циркулярний мігрант чи мігрантка будуть фіксуватися державною службою статистики як декілька десятків чи сотень перетинів кордону. Визначення величини міграційних потоків через статистики громадян, які офіційно змінили свій статус перебування в Україні, також ненадійний: не всі українці та українки офіційно змінюють місце прописки. Для них це зайва морока — проходження низки бюрократичних процедур. Водночас, якщо цього не зробити, то покарання, як такого немає.

Саме довкола цих проблем зосереджувалася частина наукових робіт Ігоря Маркова. Зокрема, в нього є декілька як статей, так і наукових проєктів, які були присвячені вивченню української міграції до країн ЄС, а також Росії. Саме в них питання кількості тісно переплелася з двома теоретичними концептами — циркулярної міграції, про яку йшлося вище, а також **темпоральності міграцій**. Ці два теоретичні концепти також між собою пов'язані. Адже виділити різні типи міграцій — довго- та короткотривалу й циркулярну — можна лише знаючи, якими плани на тривалість перебування мігрантів та мігранток в країні призначення. Втім, емпіричні дослідження Ігоря Маркова засвідчили, що у випадку українських мігрантів та мігранток зберігаються ті ж тенденції, що і в студіях інших науковців та науковиць про мігрантів до ЄС: плани на тривалість перебування жодним чином не пов'язані із самою тривалістю перебування. Саме тому концепт темпораль-

ності є складнішим, ніж просто питання тривалості міграції або планів тривалість міграції. Зокрема, існує декілька емпіричних закономірностей, які підтверджували міграційні студії Ігоря Маркова. По-перше, в більшості випадків мігранти та мігрантки стверджують, що виїжджають закордон на тимчасове перебування. І воно може таким бути, а може бути й довготривалим, або навіть — і переїздом на нове місце проживання. Отже, декларовані міграційні плани завжди вказують короткий часовий горизонт міграції, але реальні практики бувають іншими. По-друге, після трьох років перебування в країні призначення в більшості випадків мігранти та мігрантки вже не повернуться до країни походження. За таких умов постає низка теоретичних та методологічних питань: 1) як «виміряти» міграційні плани мігрантів та мігранток; 2) які чинники впливають на перехід зі статусу тимчасових мігрантів в довготривалі чи постійні? До цього додається ще третій вимір — мігрант чи мігрантка не просто переїжджають до країни призначення, але продовжують мігрувати далі, але не повертаються до країни походження, а рухаються до нових країн призначення? Таким чином концепт темпоральності виявляється тісно пов'язаним з поняттям транзитної міграції. Саме ці два концепти були визначальними при розробці дизайну дослідження української команди проєкту EURA-NET. На жаль, формат міжнародного мультинаціонального дослідницького консорціуму (до проєкту EURA-NET входило дванадцять національних команд) не дозволило включити ці два концепти до загальної теоретичної рамки дослідження. А відтак, зібраний матеріал в Україні Ігор Марков продовжував опрацьовувати в своїх індивідуальних публікаціях.

Концепт темпоральності сам по собі не дозволяв пояснити особливостей практик та життєвих стратегій мігрантів та мігранток у нових суспільствах. Відповідно, теоретичні пошуки Ігоря Маркова змістилися в бік поняття ідентичності та концептів горизонтального соціального простору й соціального часу. Насправді, проблематика ідентичностей мігрантів та мігранток була у фокусі наукових досліджень Ігоря Маркова доволі давно. Але останні його напрацювання стосувалися *концепту соціодинаміки ідентичностей, відповідно до якого ідентичності в медіапросторі спілкування фор-*

муються поточною подієвістю відносин на засадах соціальних інтерактивностей. Звідси він визначав соціодинаміку як зміну ідентичностей у подієвості спілкування. І в цьому контексті неможливо знову не згадати про Романа Кіся та його сенсологію та філософію смислу. Ігор Марков в своїх дослідженнях наблизився до дисциплінарних меж соціальної антропології. Насправді, він завжди був противником чітких та непроникних дисциплінарних меж, вважаючи, що оскільки буття людини є цілісним, то й найкраще вивчати людину в соціальному світі треба з різноманітних перспектив — антропологічної, історичної, соціологічної, філософської. Філософія Романа Кіся була важливою складовою теоретизування Ігоря Маркова. Звісно, йшлося про «переклад» філософських понять на мову емпіричних досліджень, але також — і про кут зору/перспективу, з якої Ігор Марков пропонував вивчати мігрантів та мігранток.

Концептуалізація соціодинаміки ідентичностей відбувалася з допомогою двох інших концептів — горизонтального соціального простору та соціального часу. Перше з них є важливим, бо розгортається в руслі теоретичних переосмислень об'єкту соціальних наук. У цьому плані можна додати такий спогад, що однією з книг, яка завжди була під рукою в Ігоря Маркова, була «Соціологія за межами суспільств» Джона Уррі. Хоча її можна зарахувати до однієї з робіт з міграційних студій, насправді Д. Уррі ставив перед собою набагато амбітніше завдання — відмовитися від поняття «суспільство» в соціології. В ХХІ столітті — з розгортанням переміщення людей, речей та ідей в просторі — соціальні відносини змінили свій просторовий характер. Прив'язка до національних держав, які в західній соціології сприймалися як інституційна оболонка/рамка суспільств, є хибною, бо не дозволяє побачити процесів, які відбуваються або на суб-, або на супра-національному рівнях. Власне, з цієї перспективи й розвивав концепт горизонтального соціального простору Ігор Марков. У цьому випадку принципово важливим для Ігоря Маркова не описувати соціальність мігрантів та мігранток через поняття мережі. З його незавершеної монографії, один з розділів якої можна прочитати в цьому числі «Народознавчих зошитів», впливає, що мігранти та мігрантки творять простори комунікації, а тому — простори

співбуття. Власне, цей філософський вимір теоретизування Ігоря Маркова, про який йшлося раніше, робить поняття мережі завузьким. В західній соціології теорії соціальних мереж зараховують до однієї групи з теоріями обміну та теоріями раціональної дії. Спільною для них рисою є розуміння людини як істоти виключно раціональної, яка керується розрахунком, хоча часто ця раціональність є обмеженою (поняття, яке використовував французький соціолог Реймон Будон), тобто опирається на неповну інформацію про ситуацію. Для Ігоря Маркова трактування людей як виключно раціональних акторів чи агентів було засадничо хибним. Про важливість категорії смислу в людській діяльності, запозичену з філософії Романа Кіся, йшлося вище. Горизонтальні соціальні простори виникають завдяки сучасним засобам комунікації, причому вони не є ієрархічно організованими, а ззовні таки можуть нагадувати мережу, тобто низку горизонтальних соціальних зв'язків та взаємовідносин. Але результатом існування цих просторів і є соціальні ідентичності, тобто соціальні групи, які об'єднуються не довкола раціонального розрахунку, але довкола спільності буття.

У цьому контексті важливим поняттям є також **соціальний час**, або ж **часопростір** — стан, коли соціальне не є вже відокремленим від «природного», але останнє стає частиною соціального, одночасно його опосередковуючи. Таким чином простір комунікацій людини починає складатися не лише зі створених нею засобів комунікації, але й «позалюдських об'єктів», а також «позалюдських гібридів». Метою запровадження цього, але й інших понять, є потреба Ігоря Маркова в дослідженнях міграції виробити адекватну теоретичну мову, яка дозволить описати людину в цілісності її існування. Цитуючи неопубліковану монографію Ігоря Маркова, йдеться про те, щоб розглядати «людину в голістичному вимірі самоздійснення». На жаль, його монографія залишилася незавершеною, а тому сказати, яким ж мав бути цілісний виклад його теорії соціодинаміки, доволі складно.

Цей огляд теоретичних пошуків Ігоря Маркова є неповним. Він стосується лише однієї сфери, яка була найпріоритетнішою в його науковій діяльності. Втім, не єдиною, адже Ігор Марков не лише не визнавав чіткого поділу між дисциплінами, але й розмежування наукових досліджень та соціальної прак-

тики. Важливим аспектом більшості його наукових проєктів був приціл на перспективу: як це допоможе змінити українське суспільство на краще? Деколи це змушувало Ігоря Маркова ставити питання настільки широкого масштабу, що на їх вивчення потрібні були б сили не одного відділу, а радше цілої дослідницької інституції. Втім, Ігор Марков розумів, що важливою є не інституція як така, а мережа та спільнота дослідників та дослідниць. Саме її він намагався розвивати — в різний спосіб. Одним з них був методологічний семінар Відділу соціальної антропології.

На етапі становлення Відділу соціальної антропології важливу роль в його інституціоналізації відіграв Методологічний семінар, ідейним натхненником та керівником якого теж був Ігор Марков. Варто зауважити, що вперше його апробували ще в секторі етносоціальних досліджень Відділу етнології сучасності, коли Оксана Кісь представила доповідь на тему усно-історичних досліджень в гуманітаристиці. Організуючи новий відділ, вирішили продовжити цю справу. Отож, перший відділівський Методологічний семінар відбувся 16 квітня 2013 року на тему «Середовище: від соціальної структури до комунікативної дії» за участі Романа Кіся. Дата проведення семінару свідчить, що він відбувся за пів року до юридичного створення Відділу та нагадує там про ті відчуття й прагнення, з якими колектив наполегливо працював, щоб надати цій справі офіційного змісту.

Методологічний семінар став інтелектуальним майданчиком для обговорення та апробації теоретичних концепцій та методологічних підходів, презентованих ученими різних галузей знань, передусім суспільних і гуманітарних наук. Його завдання полягає у формуванні спільних майданчиків та інструментарію міждисциплінарних досліджень людини та середовища її буття. Місією ж Методологічного семінару є творення академічної спільноти «на перетині» шкіл, дослідницьких напрямів і наукових дисциплін. Учасниками семінару були дослідники з України, США, Польщі, Великобританії, Швеції та Німеччини. На кількох дискусіях було предметно обговорено теорії та ідеї пов'язані з процесами формування соціальних ідентичностей українців, теорії міграцій, процеси етнічності та міжнаціональних відносин в умовах глобалізованого світу.

Іл. 3. Ігор Марков серед учасників Методологічного семінару та запрошеної лекторки (у центрі) — антропологиня Дженіфер Дікінсон, асоційована професорка Вермонтського університету (США). Львів, 14 березня 2017 року. URL: <https://www.facebook.com/photo/?fbid=10202717890266255&set=t.1582751819>

Іл. 4. Марков в актовій залі Інституту народознавства НАН України. Поруч — Орест Друль, громадський діяч, публіцист, редактор інтернет-газети «Збруч». Львів, 28 квітня 2017 р. Світлина з приватного архіву О. Кісь

Символічно, але цьогооріч у квітні виповниться 10 років Методологічному семінару Відділу соціальної антропології. За цей час відбулося понад 50 публічних заходів, значну частину з яких модерував Ігор Марков. Серед тих семінарів, які привернули найбільшу увагу дослідників, варто виділити: «Теорії міграцій в контексті сучасних людських мобільностей і нових міграційних викликів: іноземні студенти і шукачі притулку в Німеччині», за участі

др. Мустафи Аксакала (Білефельдський університет, Німеччина); «Національні ідентичності та історична пам'ять в Україні після Євромайдану», за участі др. Вікторії Середи (тоді Український Католицький Університет, тепер Інститут народознавства НАН України); «Пам'ять етнічної різноманітності в місцевих газетах: 600-річний ювілей міста Чернівці», за участі др. Нікласа Бернсанда (Лундський університет, Швеція); «Роль усної історії в розв'язанні проблем міжнаціональних відносин», за участю Александри Зінчук (Люблін, Польща) та др. Оксани Кісь (Інститут народознавства НАН України); «Свобода і рух смислів», який був присвячений 70-літньому ювілею Романа Кіся; «Нові підходи в аналізі міграційних траєкторій: маршрути, осередки та інфраструктура», за участі проф. Франка Дювеля (Оксфордський університет, Великобританія); «Методологічні виклики у студіях пам'яті: на прикладі вивчення політики пам'яті щодо ОУН та УПА в Україні», за участі др. Юлії Юрчук (Університет Сьодерторн, Швеція); «Антропологія простору і відчуття місця: специфіка наукової дисципліни і дослідницька кухня», за участі проф. Марини Гримич, др. Тіни Полек, др. Олена Соболевої та др. Оксана Овсіюк; «Етнічність між політикою ідентичності та повсякденною суб'єктивністю: дискурси та автобіографічні наративи в українсько-російському прикордонні», за участю др. Ольги Філіпкової (Харківського національного університету ім. В.Н. Каразіна); «Переміщені культурні простори: сучасні українські переселенці», за участі проф. Оксани Міхеевої, (Український католицький університет); «Регіональне телебачення та «освоєння місцевої культури», 1957–1985», за участі др. Богдана Шумиловича (Центр міської історії центрально-східної Європи, Львів); «Сучасна українська міграція до США», за участі др. Олега Воловини (Центр досліджень українців у США при Науковому Товаристві імені Шевченка в Нью-Йорку) (іл. 3, 4, 5, 6, 7).

Формуванню команди нового відділу також сприяли спільні наукові проекти. Найвідомішим з них на цей час є міжнародний дослідницький проект «Транснаціональна міграція в перехідний період: трансформаційні характеристики поточних мобільностей людей» (EURA—NET) (Transnational

Migration in Transition: Transformative Characteristics of Temporary Mobility of People), який реалізовували впродовж 2014—2017 років за підтримки 7-ї Рамкової Програми Європейського Союзу. Над ним працювали університети та дослідницькі центри 11 країн Європи та Азії (Україна, Китай, Індія, Бельгія, Угорщина, Фінляндія, Німеччина, Нідерланди, Філіппіни, Таїланд і Туреччина). Загальне керівництво проектом здійснювала команда з Університету Тампере (Фінляндія). Україну ж в ньому представляли дослідники Відділу соціальної антропології: Ігор Марков, Світлана Одинець, Ганна Заремба-Косович, Петро Чорній та Данило Судин.

EURA-NET мав на меті дослідити, як транснаціональна міграція культурно та політично змінює передусім Європу, але й також Азію. Для цього було зосереджено увагу на вивченні трьох базових дослідницьких питань:

- які трансформаційні характеристики і впливи в інтересах розвитку мають тимчасові транснаціональні міграції;
- у чому полягають політичні наслідки тимчасових міграцій на національному, регіональному (Європейському та Азійському) і міжнародному рівнях;
- що дає вивчення транснаціональних міграцій у Євро-Азійському транснаціональному просторі для кращого розуміння інших регіонів.

Проект був поділений на три етапи. Після завершення кожного з них відбувалися зустрічі команд дослідницького консорціуму для представлення та обговорення проміжних результатів і висновків, які згодом подавали на розгляд Європейської Комісії.

Перша зустріч відбулася 5—7 лютого 2015 року в Університеті Махідолу в Бангкоку (Таїланд). Українську команду на ній представляли Ігор Марков (як координатор проекту він відвідував усі зібрання) та Данило Судин. Друга зустріч проходила в Міграційному центрі Скалабріні в Манілі (Філіппіни) 25—27 березня 2016 року. На ній з Ігорем Марковим працювала Світлана Одинець. На наступній зустрічі, яка відбулася 25—28 серпня 2016 року в Китаї у Пекінському університеті Ігор Марков самостійно представляв нашу команду. Останнє, заключне обговорення результатів проекту, що стосувалися політико-правових рекомендацій для європейських органів влади, проходило в Центрі європейський політичних досліджень у Брюсселі (Бельгія)

Іл. 5. Виступ І. Маркова на міждисциплінарному семінарі «Обрії науки» в Інституті фізики конденсованих систем НАН України. Справа — академік Юрій Головач. Львів, 2019 р. Світлина О. Кузьменко

Іл. 6. Ігор Марков модерує виступ Романа Кіся «Свобода і рух смислів» на Методологічному семінарі відділу соціальної антропології. Львів, 16 травня 2019 р. Світлина з приватного архіву О. Кісь

Іл. 7. Онлайн презентація пропам'ятного числа «Народознавчих зошитів» (№ 6, 2021), присвяченого Романові Кісю. Спогадами про колегу і вчителя ділиться І. Марков. 10 травня 2021 р. Світлина О. Кузьменко

Іл. 8. Ігор Марков та Данило Судин з учасниками зустрічі EURA-NET проекту в Університеті Махідолу (Бангкоку, Таїланд), 5 лютого 2015 року. Світлина з приватного архіву Петра Чорнія

Іл. 9. Ігор Марков та Світлана Одинець з учасниками зустрічі EURA-NET проекту в Міграційному центрі Скалабріні (Маніла Філіппіни), 25—27 березня 2016 року. Світлина з приватного архіву Петра Чорнія

Іл. 10. Ігор Марков з учасниками зустрічі EURA-NET проекту в Пекінському університеті (Пекін, Китай), 25—28 серпня 2016 року. Світлина з приватного архіву Петра Чорнія

Іл. 11. Ігор Марков та Петро Чорній з учасниками зустрічі EURA-NET проекту в Центрі європейський політичних досліджень (Брюссель, Бельгія), 3 грудня 2016 року. Світлина з приватного архіву Петра Чорнія

2—3 грудня 2016 року. На ній побували Ігор Марков та Петро Чорній (іл. 8, 9, 10, 11).

Після цих зустрічей розпочався найважливіший етап — підготовка спільних публікацій, в яких було

Іл. 12. Презентація спеціального числа «Народознавчих зошитів». Виступає Роман Яців. За столом, зліва — О. Кузьменко (модераторка), С. Одинець, Д. Судин, І. Марков, О. Кісь, П. Чорній. Львів, Ін-т народознавства НАН України, 2016 р. Приватний архів О. Кузьменко

представлено основні результати досліджень по кожній країні — учасниці проекту. І це виявилось найбільшим здобутком. Адже було опубліковано дві колективні монографії англійською мовою, видані престижними європейськими видавництвами Springer [5] та Routledge [6].

Важливим досвідом спільної наукової роботи для науковців Відділу також була підготовка спеціалізованого числа «Народознавчих зошитів» у 2015 році, одним з редакторів якого був Ігор Марков. Автори видання спробували відповісти на питання: що вивчає соціальна антропологія? Як розвивається ця галузь гуманітаристики в Україні? Яку користь вона може принести для українського суспільства? У цьому виданні вперше були спроби відповісти на ці питання [7] (іл. 12).

Невід'ємною частиною роботи в дослідницьких проектах Відділу соціальної антропології є збирання емпіричного матеріалу. Найбільш цікавими були польові дослідження в рамках проекту EURA-NET. Дослідникам вдалося провести дві експедиції в Одесу, провести опитування у Києві та Львові, відвідати Закарпаття та Чернігівщину. Враховуючи тематику проекту, спілкувалися з мігрантами, а також тими, хто формує та реалізовує міграційну політику в Україні.

Пам'ятною також була експедиція в рамках спільного проекту з Краківським аграрним університетом імені Гуго Коллонтая «Вплив масової міграції на трансформації сільської місцевості Галичини і Малопольщі (2000—2014)». Про них подаємо

нижче щоденникові записи однієї з учасниць дослідження Ганни Заремби-Косович, які добре передають «польову кухню» тих дослідницьких мандрів.

2. Як ми ходили в «поле» з Ігорем Марковим¹

Відділ соціальної антропології Інституту народознавства НАН України має свою історію створення. До офіційного затвердження відбулося багато зустрічей, які нерідко проходили у палких дискусіях щодо теоретичних засад напрямку «соціальна антропологія», а також його дослідницьких рамок. Важливим для колективу було виробити спільні уявлення про дисципліну, яка для декого була зовсім новою. Роботу розпочали з польових досліджень. Збір емпіричних даних проходив в експедиції на теренах Старосамбірського, Сколівського та Турківського районів Львівської області у рамках проекту: «Вплив масової міграції на трансформації сільської місцевості Галичини і Малопольщі (2000—2014)». Проект здійснювався у співпраці з Аграрним університетом ім. Гуго Коллонтая у Кракові.

У «поле» виїхали майже усі співробітниця та співробітники молодого відділу, який тільки доукомплектовувався, а саме: Оксана Годованська, Ганна Заремба, Петро Чорній. Групу очолив Ігор Марков. Головним завданням першого знайомства з тереном стало анкетування сільських голів гірських районів Львівської області щодо стану суспільної та господарської інфраструктури сіл. Наступним кроком

¹ Спогади Ганни Заремби-Косович.

передбачалося аналіз відповідей. Учасники уважно підійшли до вибірки сіл. З пам'яті, цією частиною активно зайнялися Ігор Марков та Петро Чорній. План був такий: за два дні необхідно було опитати близько десяти сільських голів у гірських районах. Працювати довелося інтенсивно.

Експедиційна група виїхала жовтневого ранку 2013 року з двору Інституту народознавства на інституційній «газельці» для виконання першого польового завдання. Пригадується, як сидячи поруч з водієм, Ігор Марков одразу розклав паперову мапу Львівської області. По дорозі ми спільно визначили оптимальний маршрут. На жаль, не пам'ятаю, куди ми приїхали спершу. Незабутнім залишилося знайомство з першим респондентом.

Історію опитування сільського голови інколи розповідаю як професійну байку на тему «польових» досвідів. Для того, щоб було зрозуміло, як проходило інтерв'ю, важливо описати антураж приміщення. Уявіть достатньо просторий кабінет на першому поверсі двоповерхової споруди сільської ради, типові офісні меблі 2000-х років і у центрі — великий стіл у формі літери «Т». Респондент, одягнувши діловий костюм, чекає на наукову делегацію. Очевидним було, що він готувався. Я сіла за стіл та виклала мету нашого дослідження. Чоловік передпенсійного віку щиро зізнався, що уперше дає інтерв'ю, а тому хвилюється.

Проте мені вдалося записати змістовне та довге інтерв'ю, яке тривало майже дві години. Під кінець у кабінет зайшов Ігор Марков, який приспішив завершувати.

Було зовсім темно, коли під'їхали до Турки. Звідти понад дві години гірськими дорогами добиралися до ночівлі у селі Волосянка, де на час експедиції надав нам у користування садибу директор інституту Степан Павлюк. Наступного дня ми працювали у Сколівському районі, до вечора повернулися до Львова. Завершився короткий вихід у «поле», який надав потрібного азарту до праці та інспірував нові дослідницькі ідеї.

Незадовго по тому Ігор Марков повідомив про те, що до нього звернулися науковці з Університету Тампере (Tampereen yliopisto) з пропозицією співпраці у міжнародному дослідницькому проєкті «Транснаціональна міграція в перехідний період: трансформаційні характеристики тимчасової мобільності людей» (EURA-NET). Новина була чудовим шансом

утвердити свою експертність в одному з ключових напрямків Відділу — студіях міграції.

Врешті відділ на чолі з Ігорем Марковим долучився до цього масштабного проєкту, який тривав протягом 2014—2017 років. За результатами міжнародної співпраці було опубліковано три звіти та книга. Вони не були б можливими без емпіричних даних, збір яких тривав більше року. Усі учасники та учасниці проєкту мали вироблені правила пошуку респондентів/-ок: експерт(-к)и у сфері міграції, іммігранти та емігранти. Серед емігрантів та іммігрантів повинні були бути: висококваліфіковані працівники/-ці, низько кваліфіковані працівники/-ці, студенти/-ки, мігранти, які такими стали через створення сім'ї в приймаючій країні, біженці, підприємці, мігранти, для яких мобільність — стиль життя, нерегулярні мігранти, транзитні мігранти. Дослідницька рамка була гнучка, її можна було застосувати до міграційних реалій кожної країни-учасниці. У нас відбулося кілька зустрічей, де детально обговорювалися потенційні респонденти та респондентки.

На той час вже розпочалася перша фаза російсько-української війни. Було очевидно, що ми повинні врахувати міграційні процеси, які викликав збройний конфлікт на Сході України й мав резонанс на Заході. Мені, до прикладу, довелося інтерв'ювати шведа, який добровольцем приїхав захищати українські землі.

Завдяки згаданому міжнародному проєкту EURA-NET нам вдалося працювати у надзвичайно пам'ятних експедиціях. Одна з них пов'язана з відвідуванням «Державної установи «Пункт тимчасового розміщення у місті Одесі» у квітні 2016 року. Тоді я, Світлана Одинець та Петро Чорній поїхали в Одесу для інтерв'ювання працівників/-ць та мешканців/-ок, працівників/-ць управління культури, національностей, релігії та охоронних об'єктів культурної спадщини Одеської облдержадміністрації, представників/-ць місцевих громадських організацій, які займаються міграційними питаннями.

Прибувши зранку до залізничного вокзалу Одеси, ми вирушили до тимчасового пункту розміщення. Він знаходився на околиці міста. Працівники та працівниці установи нас чекали, радо провели екскурсію, дозволили поспілкуватися з мешканцями й мешканками пункту. На великій та зеленій території знаходилися кілька невеликих одно- та двоповерхово-

вих будинків. На той момент там проживали мігранти з 16 країн (Узбекистан, Таджикистан, Афганістан, Сирія, Палестина, Пакистан, Ефіопія, Кенія, Судан, Туніс та інші). Ми розділилися і я інтерв'ювала заступницю директорки цієї установи.

Опісля ми повернулися в центр Одеси, щоб зустрітися з представниками/-цями органів влади та громадського сектору. Тоді ми зібрали багато цінної інформації, зав'язали нові контакти, зокрема з в'єтнамською діаспорою в Одесі. Ця зустріч вдалася Ігорю Маркову та Петру Чорнію невдовзі.

Для мене, тоді ще молодій дослідниці, надзвичайно цінним став саме експедиційний досвід, його обговорення та рефлексії після «повернення з поля». Такий обмін думками особливо заохочував наш завідувач відділу. Протягом 1990-х — початку 2000-х років він відвідав кілька країн ЄС, Ірландії та Росії.

Сьогодні, з відстані певного часу, бачу, що важливим антропологічним ракурсом тодішніх наукових розмов були аналогії Ігоря Маркова з його власних наукових поїздок, на основі яких він уміло проводив паралелі. Саме вони стали поживним ґрунтом для наших подальших студій міграцій, у якій кожен та кожна знайшли свою стежку.

Висновки. Завершити нашу розповідь про Ігоря Маркова хочемо акцентом на важливій рисі його особистості: він завжди прагнув нових досвідів, які б розширили його горизонти сприйняття й розуміння соціальних процесів. І шукав він їх у різних, за його ж визначенням, соціальних полях. Ігор Марков вмів генерувати ідеї, захоплювати ними інших та спонукати до їх реалізації, будучи комунікативним ланцюжком між тими, хто прагнув змін та співтворення.

Таким ми його завжди пам'ятатимемо!

1. Марков І. Самообмеження і свобода. *Zbruc*. URL: <https://zbruc.eu/node/112317> (останній перегляд: 03.03.2023).
2. Марков І., Танчин І. «Генеза» — явище епохальне. *Zbruc*. URL: <https://zbruc.eu/node/74881> (останній перегляд: 03.03.2023).
3. Марков Ігор. Глобалізація і міграції: теоретичні та методологічні аспекти дослідження соціодинаміки. *Народознавчі зошити*. 2015. № 6 (126). С. 1220—1230.
4. Науковий семінар «Міграційні тенденції української молоді в контексті мобільностей сучасного світу» (Організатори: Міжнародний інститут освіти, культури та зв'язків з діаспорою Національного університету

«Львівська політехніка»; Відділ соціальної антропології Інституту народознавства Національної академії наук України). Львів, 22 березня 2018 року.

5. Markov I., Odynets S., Sudyn D. Ukraine and Temporary Migration in European-Asian Transnational Space. *Characteristics of Temporary Migration in European-Asian Transnational Social Spaces*. Ed. by P. Pitkanen, M. Korpela, M. Aksakal, K. Schmidt. Dordrecht: Springer, 2018. P. 161—175. URL: https://doi.org/10.1007/978-3-319-61258-4_9
6. Chorniy P., Markov I., Sudyn D., Zaremba-Kosovych G. Characteristics and development impact of temporary migration: The case of Ukraine. *Temporary Migration, Transformation and Development: Evidence from Europe and Asia*. Edited by Pirkko Pitkanen, Tomoko Hayakawa, Kerstin Schmidt, Mustafa Aksakal, S. Irudaya Rajan. London: Routledge, 2019. P. 165—188. URL: <https://doi.org/10.4324/9780429244346>
7. *Народознавчі зошити*. 2015. № 6. URL: <https://nz.lviv.ua/2015-6/> (останній перегляд: 17.03.2023).

REFERENCE

- Markov, I. Self-restraint and freedom. *Zbruc*. Retrieved from: <https://zbruc.eu/node/112317> (last viewed: 03.03.2023) [in Ukrainian].
- Markov, I., & Tanchyn, I. «Heneza» — is an epoch-making phenomenon. *Zbruc*. Retrieved from: <https://zbruc.eu/node/74881> (last viewed: 03.03.2023) [in Ukrainian].
- Markov, I. (2015). Globalization and migrations: theoretical and methodological aspects of studies on sociodynamics. *The Ethnology notebooks*, 6 (126), 1220—1230 [in Ukrainian].
- Scientific seminar «Migration trends of Ukrainian youth in the context of the mobilities of the modern world» (Organizers: International Institute of Education, Culture and Diaspora Relations of the National University «Lviv Polytechnic»; Department of Social Anthropology of the Institute of Ethnology of the National Academy of Sciences of Ukraine). Lviv, march 22, 2018 [in Ukrainian].
- Markov, I., Odynets, S., Sudyn, D., Pitkanen, P., & Korpela, M. (2 eds.). (2018). Ukraine and Temporary Migration in European-Asian Transnational Space. *Characteristics of Temporary Migration in European-Asian Transnational Social Spaces* (Pp. 161—175). Dordrecht: Springer. Retrieved from: https://doi.org/10.1007/978-3-319-61258-4_9
- Chorniy, P., Markov, I., Sudyn, D., Zaremba-Kosovych, G., & Pitkanen, P. (Ed.). (2019). Characteristics and development impact of temporary migration: The case of Ukraine. *Temporary Migration, Transformation and Development: Evidence from Europe and Asia* (Pp. 165—188). London: Routledge. Retrieved from: <https://doi.org/10.4324/9780429244346>
- (2015). *The Ethnology notebooks*, 6. Retrieved from: <https://nz.lviv.ua/2015-6/> (last viewed: 17.03.2023) [in Ukrainian].